

LA «FILOSOFIA» DEL JUDAISME ALEXANDRÍ COM A «MANERA DE VIURE»*

Antoni BOSCH-VECIANA**

Ara fa prop d'un any que vàrem presentar una comunicació en el I Congrés Català de Filosofia que intitularèm: «"Els terapeutes" com a *filòsofs* en el "*De Vita Contemplativa*" de Filó d'Alexandria». ¹ En ella ens proposàvem, com a motiu del nostre estudi, d'aprofundir en la vida ascètica de les comunitats jueves de contemplatius del s. I dC. i, sobretot ben particularment, hi estudiàvem la manera de viure i de comprendre la vida d'una comunitat jueva d'homes i de dones contemplatius que vivien en aquell mateix segle I dC. retirats en un turó prop del llac de Mareot, a tocar la ciutat d'Alexandria. Dels uns i dels altres, del judaisme contemplatiu en general i del de Mareot en particular, únicament en tenim notícia a través del *De Vita Contemplativa* de Filó d'Alexandria (20 aC-50 dC). Els jueus i les jueves d'aquestes comunitats, els quals, en silenci i en vida de solitud es dedicaven a la *contemplació*, s'anomenaven a si mateixos «terapeutes» i «terapèutides», una denominació amb ressonàncies fortament culturals i religioses. ² Tanmateix, en el començament del *De Vita Contemplativa*

* Aquest text fou llegit en el I Congreso Internacional de Filosofía Griega, organitzat per la Sociedad Ibérica de Filosofía Griega i celebrat a Palma de Mallorca els dies 24-26 d'abril del 2008, en la seu de la Universitat de les Illes Balears.

** L'autor és membre dels Grups de Recerca «Filosofia i Cultura» (de la Facultat de Filosofia de la Universitat Ramon Llull) i «Hermenèutica i Platonisme» (de la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona).

1. El I Congrés Català de Filosofia, convocat per la Societat Catalana de Filosofia (societat filial de l'Institut d'Estudis Catalans), se celebrà els dies 22 i 23 de març del 2007 a Barcelona, en la seu de l'Institut d'Estudis Catalans, amb motiu del centenari d'aquesta institució catalana. La comunicació a la qual ens referim es publicà a les Actes del Congrés i en aquesta mateixa revista (cf. *RCatT* XXXIV/1 [2009] 167-188).

2. Filó explica la tria per part del grup de Mareot del nom de *θεραπευταί* i de *θεραπευτρίδες* com una qüestió altament significativa: homes i dones que *tenen cura* del cos i de l'ànima, i

es parla de tots ells, això és, de tots els jueus contemplatius, com de veritables «filòsofs» (τῶν φιλοσόφων, en *Contempl.* 2),³ i això en tant que han fet una *opció* (προαίρεσις, en *ibídem*)⁴ per a una *manera de viure* que el text del *De Vita Contemplativa* ens ha fet arribar amb força detall, sobretot la referida als contemplatius de Mareot, i de la qual vàrem donar compte en el nostre estudi. Literalment, en el text del *De Vita Contemplativa*, a aquesta *manera de viure* dels «terapeutes» i de les «terapèutides» se l'anomena «filosofia».⁵ Així, doncs, en aquell segle I dC., a una «manera de viure» que nosaltres diem *religiosa* se la comprenia com a «filosofia». Que la «filosofia» de l'antigor grecoromana es comprenia a si mateixa com a una *manière de vivre* ens ho ha mostrat abundantment, i sobretot, Pierre Hadot a través dels seus molts estudis.⁶ Tanmateix, que,

que han orientat la seva vida al servei de Déu, que és determinat com «l'Ésser», τὸ ὄν, i del qual se'ns diu que era tingut per «millor que el bé (ἀγαθοῦ κρείττον ἐστὶ), més pur que l'U (ἐνός εἰλικρινέστερον) i més primordial que la mónada (μονάδος ἀρχεγονώτερον)» (*Contempl.* 2). Ens servim de la versió de Frederic RAURELL (a cura de), *Filó d'Alexandria. «De Vita Contemplativa»*. Introducció, text revisat, traducció i notes de Frederic Raurell. Barcelona: PPU 2006, 265 pp. Una valoració d'aquesta obra i la seva traducció la podeu trobar en Antoni BOSCH-VECIANA, «Recensió de Frederic Raurell (a cura de), «Filó d'Alexandria. «De Vita Contemplativa»»: *Comprendre. Revista Catalana de Filosofia* VIII/2 (2006) 239-245.

3. En altres indrets el *De Vita Contemplativa* parla del grup de Mareot com dels «millors» filòsofs (βελτίονες, en *Contempl.* 14) i com dels «millors i més admirables» filòsofs (κρείττους οὔτοι καὶ θαυμασιώτεροι, en *Contempl.*, 16).

4. Cal tenir present que el terme del qual deriva προαίρεσις és αἴρεσις que vol dir també *opció* i fa referència a la *opció* feta per tal de seguir una escola de pensament o un estil de vida filosòfic. Les αἵρέσεις eren, sobretot en temps de Filó d'Alexandria, «escoles de pensament» o «mestratges del pensament» (cf. David RUNIA, «Philo of Alexandria and the Greek Hairesis-Model», *Vigiliae Christianae* 53 [1999] 120 que segueix a GLUCKER, John, *Antiochus and the Late Academy*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1978, 174-192).

5. Vegeu *Contempl.* pp. 16, 26, 28, 30, 34, 67, 69 i 89. Vàrem estudiar amb detall el sentit d'aquest terme «filosofia» en el *De Vita Contemplativa* de Filó d'Alexandria en el nostre estudi esmentat.

6. Ens referim, sobretot, als textos següents de Pierre HADOT: *Exercices spirituels et philosophie antique*, (Collection des études augustinienes. Série antiquité, 88), Paris: Etudes augustiniennes 1981 (actualment en una edició revisada i augmentada, amb prefaci de Arnold I. Davidson, en: Paris: Albin Michel 2002); *Qu'est-ce que la philosophie antique?* Paris: Gallimard 1995 i *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens avec Jeannie Carlie et Arnold I. Davidson*, Paris: Albin Michel 2001. Dins *Exercices spirituels et philosophie antique*, Pierre Hadot ha publicat un estudi intítulat *Exercices spirituels antiques et «philosophie chrétienne»* (75-98) on llegim: «Je dirai seulement qu'en présentant le christianisme comme une philosophie, cette tradition est l'héritière, certainement consciente, d'un courant qui existait déjà dans la tradition juive, tout spécialement chez Philon d'Alexandrie. [note 1: PHILON, *Legatio ad Caium*, §156 et §245; *Vita Mosis*, II, 216; *De vita contemplativa*, §26]. Le judaïsme est présenté par celui-ci comme une *patrios philosophia*, la philosophie traditionnelle du peuple juif. On retrouve le même vocabulaire chez Flavius Josèphe. [note 2: FLAVIUS JOSÈPHE, *Antiquit. Iud.* 18, 11 et 23]». De fet, totes les obres del professor Pierre HADOT giren a l'entorn d'aquest eix hermenèutic central en ell que remet a la comprensió de la *philosophia* com a *manière de vivre*.

en aquell present, unes comunitats pròpiament *religioses* com són les comunitats jueves contemplatives, especialment la comunitat de Mareot— participessin d'aquesta comprensió i, per aquesta raó, a la seva «manera de viure» *religiosa* se l'anomenés «filosofia», és un fet ben remarcable i altament significatiu.

El present text té una certa continuïtat amb aquella comunicació sobre «els terapeutes» i «les terapèutides» a la qual ens acabem de referir. En efecte, ací volem mostrar com la comprensió de la «filosofia» com a «manera de viure» que es donà dins el judaisme contemplatiu —i, d'una manera particular, en el de Mareot— no fou un cas singular dins el judaisme sinó que fou una manera de comprendre la «filosofia» prou suficientment extesa —també a l'interior del judaisme, i sobretot l'alexandrí— que facilità que el mateix judaisme contemplatiu alexandrí i, per tant, el de Mareot, es pogués comprendre a si mateix i, al mateix temps, pogués ser comprès des de fora de si mateix com a «filosofia».⁷ En aquest text que el lector té a les mans ens deturarem, doncs, en la comprensió que en aquell present grecoromà es tenia d'allò que fos el judaisme i, també, en la comprensió que el judaisme d'aquell mateix present tenia de si mateix, és a dir, ens aturarem en la consideració del «judaisme» com a «filosofia». Òbviament, ací no ens referirem al judaisme contemplatiu d'Alexandria (ni en general, ni al de la comunitat de Mareot) perquè ja els vàrem tractar extensament en la comunicació suara esmentada.

La nostra exposició s'interrogarà, doncs, sobre dues qüestions: en primer lloc, ens demanarem si el «judaisme» en general —i, en particular, l'alexandrí no contemplatiu— era comprès en aquell present com a «filosofia», sobretot perquè nosaltres avui comprenem que el «judaisme» és i ha estat una «religió» i no pas una «filosofia»; i, en segon lloc, ineludiblement ens demanarem què s'entenia per «filosofia» quan aquesta denominació s'aplicava al «judaisme», sobretot perquè nosaltres avui comprenem que la «filosofia» és més aviat «una nova construcció sistemàtica i abstracta que vol explicar d'alguna manera l'univers o, almenys, és, en el moment contemporani, l'elaboració d'un discurs nou sobre el llenguatge».⁸

* * *

7. En aquest sentit té raó la professora Joan E. TAYLOR, una de les millors especialistes del *De Vita Contemplativa*, quan sosté que, el fet que Filó d'Alexandria ens presenti en el *De Vita Contemplativa* els «terapeutes» i les «terapèutides» com a «school of thought» i, doncs, com a «filosofia» —perquè comprèn que les *escoles de pensament* eren el lloc de la *filosofia*—, això mateix pressuposa que «Judaism itself is fundamentally *philosophia*» (Joan E. TAYLOR, *Jewish Women Philosophers of First-Century Alexandria. Philo's "Therapeutae" Reconsidered*, New York: Oxford University Press 2003, 106).

8. Llegim en Pierre HADOT que els estudiants avui tenen la impressió que els filòsofs que ells estudien tenien com a preocupació fonamental «une nouvelle construction systématique et abs-

Que avui llegim el «judaisme» com a «religió» és un fet. Tanmateix, que calgui entendre per «religió» avui, precisament això, resulta paradoxalment una qüestió difícil i àrdua. Determinem amb rapidesa que això o allò sigui una «religió» i, en canvi, no acabem de discernir allò que sigui la «religió». En aquest sentit, el professor i antropòleg Lluís Duch, que ha escrit a bastament sobre els fenòmens religiosos, ens adverteix de la dificultat de definir què és «religió»,⁹ encara que ens alerta que «cal no perdre de vista que el terme “religió” és *occidental*»,¹⁰ i, endemés, que aquest terme neix a Roma, «la qual cosa ens indica que, en l'àmbit romà, «religió» tindrà molt més a veure amb els afers concrets de la vida quotidiana que no pas amb la *theoria* (contemplació), tal com s'esdevenia a Grècia».¹¹ La professora Joan E. Taylor, després d'assenyalar igualment la dificultat de definir la «religió» en general,¹² ens en fa una aproximació més aviat vista des del nostre present modern: «[la religió] —ha escrit— inclou certes creences sobre la naturalesa de la realitat i de l'univers, especialment la creença en forces controladores sobrenaturals, i inclou certes accions coherents amb aquestes creences que normalment impliquen rituals comunitaris, festes, i formes de comportament moral, així com també alguns tabús».¹³ És ben cert que el nostre concepte modern de «religió» era desconegut del tot en el segle i dC.

Per tal de comprendre la concepció de la «religió» que hi havia en el món d'aquell present grecoromà resulta encara avui enraonat adreçar-se als estudis d'Arthur D. Nock, sobretot al seu reconegut estudi intítulat *Conversion*

traite, destinée à expliquer, d'une manière ou d'une autre, l'univers, ou tout ou mois, s'il s'agit de philosophes contemporains, qu'ils ont cherché à élaborer un discours nouveau sur le langage» (Pierre HADOT, *Qu'est-ce que la philosophie antique?* Paris: Gallimard 1995, 17).

9. Lluís DUCH, *Armes espirituals i materials: religió. Antropologia de la vida quotidiana*, 4.1, (Biblioteca Serra d'Or, 261), Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2001, 59-114.

10. *Ibidem*, 22.

11. *Ibidem*, 39. No volem de deixar de notar una altra referència important de Lluís Duch, escrita a continuació del text que hem esmentat: «Malgrat les nombroses coincidències que existeixen entre la cultura grega i la romana, els romans van abordar la religió amb una *gravitas* que era completament desconeguda dels grecs» (*ibidem*).

12. «Our modern concept of religion is not easy to define» (TAYLOR, *Jewish Women Philosophers*, 106 n3).

13. En l'original llegim: «it [*religio*] encompasses certain beliefs about the nature of reality and the universe, especially belief in supernatural controlling forces, and actions consistent with these beliefs that usually involve community rituals, festivals, and forms of prescribed and moral behaviour, as well as taboos» (TAYLOR, *Jewish Women Philosophers*, 106-107 n 3). Tanmateix, afegeix tot seguit, després d'haver-nos dit feia un moment que era difícil definir la religió: «To some degree, the definition of “religion” becomes problematic in our own day, given multiplicities of “eastern philosophies” and “new religious movements” that exist» (*Ibidem*, 107 n 3).

(1933).¹⁴ Actualment també cal tenir molt en compte els estudis del professor de la York University de Toronto, Steve Mason, que, en aquest punt ha seguit d'aprop les petjades d'Arthur D. Nock, anant més enllà, sobretot en el seu estudi intitulat *Philosophiai* (1990).¹⁵ Tal com ha mostrat Arthur D. Nock, ni la llengua llatina clàssica ni la llengua grega clàssica no disposen d'un terme per a dir allò que nosaltres diem avui amb el terme «religió». ¹⁶ La paraula grega «ὁσία» i la paraula llatina «*religio*» no tenen sinó a veure amb allò que nosaltres entenem com a *culte*, és a dir, com «el servei o l'adoració a la divinitat a través de rituals i ofrenes», i no suposen una *manera de viure* nova en la qual s'hi impliqui l'ésser humà, ni menys tot l'ésser humà.¹⁷ En canvi, Nock sosté que amb el terme grec «φιλοσοφία» (incorporat literalment a la llengua llatina com a *philosophia*) sí que s'hi expressa una *manera de viure (lifestyle)*. I no sols comporta una *manera de viure* sinó una inicial *conversió* a una colla de principis ètics i filosòfics. Tot això sembla ja donar-se en el cas de Pitàgoras i el pitagorisme. Precisament fou Pitàgoras el primer que, segons la tradició recollida per Diògenes Laerci, fou anomenat «filòsof». ¹⁸ Pierre Hadot, que ha estudiat amb detall el sentit de la «filosofia» en l'antiguitat grecoromana, sosté que la «filosofia» de l'antiguitat cal interpretar-la per tal de comprendre-la bé com una *manière de vivre*.¹⁹ Segons ell, i amb raó provada, tots els escrits sobre «filosofia» tenen a veure amb una *manera de viure* fonamentada en una colla de principis metafísics i pràctics que tindrien a veure amb el coneixement de l'univers i amb la vida de felicitat.

L'estudi d'Arthur D. Nock suara esmentat se centra ben particularment en el concepte de *conversió*. Precisament aquesta noció de *conversió* l'autor la

14. ARTHUR D. NOCK, *Conversion: The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*, Oxford: Oxford University Press 1933. El professor PIERRE HADOT, que ha redactat l'article «*Conversio*» de l'*Encyclopaedia Universalis*, fa referència, també, al text d'A. D. NOCK en la bibliografia. També és el text que segueix la professora JOAN E. TAYLOR.

15. STEVE MASON, «*Philosophia*» as a Group-Designation In Graeco-Roman Society, *Judaism, and Early Christianity*, Learned Societies Conference, Victoria BC, May 1990 [Document en línia en: <http://listserv.lehigh.edu/lists/ioudaios-l/Articles.html>. Data de consulta: 15 de febrer del 2008]. Aquest text també es va publicar en altres indrets. La darrera versió es pot trobar en: STEVE MASON, «*Philosophiai: Greco-roman, Judean and Christian*», en JOHN S. KLOPPENBORG – STEPHEN G. WILSON (eds.), *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World*, London – New York: Routledge 1996, 31-58, que és la que citem. Pot consultar-se el treball del professor Steve Mason en: <http://www.yorku.ca/smason/>.

16. NOCK, *Conversion*, 10.

17. Així defineix ὁσία en la seva accepció segona el reconegut H. G. LIDDELL - R. SCOTT – H. S. JONES, *A Greek-English Lexikon*. With a Supplement edited by E. A. Barber, Oxford 1978, 1260.

18. DIÒGENES LAERCI, *Vides dels filòsofs*, I, 12. Cf. NOCK, *Conversion*, 28 (cf. també MASON, «*Philosophiai*», 31, 53 n 3).

19. Tota l'obra de Pierre HADOT reposa en aquest convenciment exegètic-hermenèutic.

vincula amb l'ingrés a una determinada «escola filosòfica» o «associació». Aquesta «conversió» està en el rerafons de l'ús de determinats termes. Així, per exemple, el terme ἀγωγή que significa *manera de viure* (o el seu compost, més aviat propi del judaisme, συναγωγή);²⁰ el terme ἐπιστροφή, *viratge*, usat per Plató a *República* (518 c-d); i, finalment, també l'expressió ὁ τρόπος τοῦ βίου, *manera de viure*, referida directament als pitagòrics, que trobem en Plató (*Rep.* 600b4). També Pierre Hadot ha posat en relleu que el «discurs filosòfic» té el seu origen en una *elecció* de vida i una *opció existencial*, i no a l'inrevés; i també ha subratllat que aquesta *elecció* i aquesta *opció* no es fan mai en la soledat: «no hi ha mai ni filosofia ni filòsofs fora d'un grup, d'una comunitat, en una paraula, fora d'una escola filosòfica i, precisament, una escola filosòfica correspon primer de tot a una elecció d'una certa manera de viure, a una certa elecció de vida, a una certa opció existencial, la qual exigeix de l'individu un canvi radical de vida, una conversió de tot l'ésser, i un cert desig de ser i de viure d'una certa manera».²¹

Cal dir particularment que l'estudi del professor Mason al qual ens referim ens fa veure com tant en els textos del món grecoromà com també en els del judaisme i del cristianisme d'aquell present històric, el terme «filosofia» serveix per a denominar un grup o escola filosòfica, el conjunt dels seus estudiants, que Mason anomena «associació» (*sodality*). Les «associacions» de seguidors d'algun «filòsof», això és, les φιλοσοφίαι tenien com a fita assolir un grau elevat de *pietat* i de *justícia* amb aquella *manera de viure* que cada mestre (φιλόσοφος) els proposés, segons cada particular «associació» (o, si es vol, «escola filosòfica» o «φιλοσοφία»).

Segons han mostrat alguns autors de l'antiguitat, per exemple el mateix Plató (*Gòrgias*, 507b1-4), la *manera de viure* pròpia del «filòsof», de l'home regit per la prudència (ὁ σόφρων), té a veure amb la *pietat* (εὐσέβεια), en la seva relació amb els déus, i amb la *justícia* (δικαιοσύνη), en la seva relació amb els homes.²² La «filosofia» és, doncs, una «manera de viure» que implica la totalitat de les relacions humanes, és a dir, l'home sencer en la seva dimensió més plena, això és, a Grècia, la política.

20. Vegeu MASON, «Philosophiai», 33.

21. «Il n'y a jamais ni philosophie ni philosophes en dehors d'un groupe, d'une communauté, en un mot d'une «école» philosophique et, précisément, une école philosophique correspond alors avant tout au choix d'une certaine manière de vivre, à un certain choix de vie, à une certaine option existentielle, qui exige de l'individu un changement total de vie, une conversion de tout l'être, finalement à un certain désir d'être et de vivre d'une certaine manière» (HADOT, *Qu'est-ce que la philosophie antique?*, 18). Nocions del tot claus en el pensament de Pierre HADOT són les d'«exercici espiritual» i de «conversió». Cf P. HADOT, *Exercices spirituels et philosophie antique* (Bibliothèque de l'Évolution de l'Humanité, 41), Paris: Albin Michel 2002, *passim*.

22. Vegeu MASON, «Philosophiai», 33 i 56 n. 16 que en dóna més referències de l'antiguitat.

És una dada ben escaient de remarcar el fet que els fundadors d'«associacions» o «escoles filosòfiques» acostumanven a tenir *successors* (διάδοχοι) per tal de poder mantenir la seva doctrina i el seu esperit, la qual cosa encara reforçava més el sentit d'«associació» o d'«escola filosòfica».²³ Els membres de les «associacions» o «escoles filosòfiques» esmerçaven molts esforços i tenien tota la cura possible en aprendre de *memòria* els ensenyaments del seus mestres. Així, a tall d'exemple, el Sòcrates del *Menexen* de Plató s'havia après de memòria l'oració fúnebre que li havia transmès Aspàsia, que ell mateix reconeix com la seva mestra (διδάσκαλος, en Men. 235e4).²⁴

D'aquesta manera, com observa bé Joan E. Taylor²⁵ seguint a Nock, la «filosofia» podia esdevenir un «culte» (més aviat personal, de caire privat, com passava en el neopitagorisme)²⁶ i el «culte» podia esdevenir alguna cosa de «filosòfic» (especialment en el segle II aC., tal com s'esdevenia en l'orfisme i en els rituals dionisiacs),²⁷ tot i que el mateix Nock ens adverteix —i així ho fa notar la professora Taylor— que les diferències conceptuals eren més aviat aparents.²⁸ Tanmateix és cert que «el culte podia desenvolupar una certa dimensió filosòfica de la vida i la filosofia podia desenvolupar una certa dimensió cùltica».²⁹ D'això en podien fer experiència els qui formaven part d'alguna «associació» o «escola filosòfica».

La part inversa també es dona. Així també podem trobar formes cùltiques de «filosofia» en el transcurs dels períodes hel·lenístic i també romà. I per això en aquells moments no resulta gens estrany que alguns dels tinguts per «filòsofs», com ara el mateix Pitàgoras, es consideressin figures divines: Pitàgoras era tingut per una autèntica manifestació del déu Apol·lo;³⁰ sabem que al mateix Plató, en aquelles èpoques, se li retia culte.³¹ Epicur, per la seva banda, era considerat divinal.³² I, fins i tot, en el cas que no fossin considerats divinals, els «filòsofs» eren tinguts per homes exemplars. Porfiri ens explica que alguns filòsofs podien realitzar actes taumatúrgics i a d'altres no els feien res

23. Cf. DIÒGENES LAERCI, *Vides dels filòsofs*, I, 13-15 i, també, SÈNECA, *Cartes*, 40, 3.

24. PLATÓ, *Menexen*, 236a8-d3 (L'oració fúnebre d'Aspàsia, recitada per Sòcrates de memòria, i que ocupa gairebé la resta de tot el diàleg, es troba en: 236d4-249c8).

25. TAYLOR, *Jewish Women Philosophers*, 108 i ss.

26. NOCK, *Conversion*, 116.

27. *Ibidem*, 116.

28. TAYLOR, *Jewish Women Philosophers*, 109.

29. «A cult could develop a philosophical dimension and a philosophy could develop a cultic one» (*Ibidem*).

30. Cf. DIÒGENES LAERCI, *Vides dels filòsofs*, VIII, 11.

31. Vegeu Marcus TOD, «Sidelights on Greeks Philosophers», *Journal of Hellenic Studies* 77 (1957) 132-141 i esp. 134-135 (citat per TAYLOR, *Jewish Women Philosophers*, 110 n 18)

32. Cf. DIÒGENES LAERCI, *Vides dels filòsofs*, x, 18.

els efectes de determinats rituals màgics.³³ Hi havia filòsofs d'una vida ascètica ben remarcable, com ara Apol·loni i altres.³⁴ Alguns podien ser martiritzats a causa dels seus pensaments i les seves creences, com ara Sòcrates o Zenó d'Elea.³⁵ De fet, no parariem de trobar en aquell present exemples de vida filosòfica que gairebé podríem tenir per formes cúlriques.

En definitiva, en aquell present es llegien com a «filosofia» molts actes i moltes actituds que es podrien explicar bé en un context de vida religiosa, en un context de culte. D'aquí que el que nosaltres avui emmarquem dins la «religió» en aquell moment històric s'enmarqués bé en la comprensió del que s'anomenava genèricament «filosofia». El «judaisme» d'aquell present es comprèn que pogués ser anomenat «filosofia». Tanmateix cal que ens hi aturem una mica.

* * *

Si no resulta gens estrany, doncs, que allò que avui nosaltres anomenem «religió» s'entenia millor, en aquell present, com a «filosofia», això ens obliga ara a centrar-nos en el «judaisme» per tal de veure si el judaisme s'entenia a si mateix i des de fora de si mateix com a «filosofia». Igualment després, en l'apartat següent, ens caldrà veure si aquesta denominació de «filosofia», aplicada ara al «judaisme» era també compresa com una «manera de viure» i, en tot cas, en quin sentit s'entenia en aquell moment la «manera de viure» del «judaisme», en general, i de l'alexandri, en particular.

Els erudits³⁶ que han estudiat aquesta problemàtica ens donen prou referències per tal de poder fer-nos càrrec de com s'entenia a si mateix i com era entès el «judaisme» des de fora de si mateix.

De fet, no calia ser jueu —ni tampoc jueu d'Alexandria— per a comprendre que el «judaisme» era essencialment una «filosofia». També molts grecs, en servir-se del terme «judaisme», el conceptualitzaven, en aquell moment grecoromà, com a una «filosofia». Si fem una ullada a com es comprenia el «judaisme» fora del seu món, trobem que, en general, tant a Grècia com a Roma, el «judaisme» era vist com una «filosofia».³⁷ Així, per exemple, ja trobem alguns

33. Cf. PORFIRI, *Ad Marcellam*, 11.

34. Cf. FILÒSTRAT, *Vida d'Apol·loni*, I, 13.

35. Cf. DIÒGENES LAERCI, *Vides dels filòsofs*, IX, 25-28.

36. Ens referim, sobretot, a Arthur D. Nock, a Steve Mason i a Joan E. Taylor, dels quals treiem bona part de les referències que donem.

37. A Roma els «filòsofs» havien estat vistos des d'òptiques prou diferents perquè la seva virtut i les seves conviccions profundes els portaven a ser crítics dels governs i dels governants, crítics fins a l'extrem d'assassinar. De fet, que el «filòsof» tenia una *manera de viure* que comportava una crítica del govern, això ja ho trobem a Atenes, amb el cas del Sòcrates de Plató, per

autors grecs en el segle IV aC. que consideraven els jueus, presos col·lectivament, com a «filòsofs» i, fins i tot, com a descendents d'antics savis de l'Índia (*Apió* I, 179) i, també, com essent, en tant que «filòsofs», els iniciadors de Pitàgoras en la «filosofia» (*Apió* I, 165; cf. II, 287).³⁸ També Climent d'Alexandria sosté que el «judaisme» era la «filosofia» més antiga, i que Moisès —tal i com sostenia Filó d'Alexandria— era el gran filòsof.³⁹ Teofrast parla dels jueus com d'«un poble de filòsofs».⁴⁰ El metge romà Galè (segle II dC.) esmenta Moisès, Plató i Epicur com a «filòsofs» i com a autoritats en el camp de la medicina.⁴¹

Sabem que a Roma, com en general a tot l'imperi romà, les sinagogues eren tingudes jurídicament com a *collegia*, això és, com a llocs de reunió on es feia ensenyament i culte. En el *Codex Theodosianus* (any 420) es parla de les sinagogues com de *collegia* i, com a tals, estan sotmeses al pagament d'impostos. Precisament en el *Codex Theodosianus* (16, 8, 14, 19) es parla del *fiscus Iudaicus*.

Els *collegia* varen portar més d'un problema de desordre públic a Roma. Roma veu amb mals ulls el culte que a Alexandria es ret a Serapis-Isis i, per extensió, el que es ret a les sinagogues dels barris jueus d'Alexandria. Els llocs de culte a Serapis-Isis eren considerats llocs de *superstitio*,⁴² on anava gent guillada i eren particularment atractius a les dones, cosa que feia sospitar en el fet que eren llocs on es cometia adulteri. Querèmon d'Alexandria (segle I dC) defensa que aquests eren llocs de culte on es feia «filosofia» i, per tant, els defensa com a llocs no sols de culte sinó també d'una gran virtut.⁴³ Algunes

exemple. Els emperadors, a Roma, varen tractar ben diversament els «filòsofs». Alguns van mostrar-se molt intransigents amb ells: Sèneca sembla ser que va ser assassinat per Neró; Vespasià sembla que va expulsar els «filòsofs» de Roma, excepte Musoni Rufus; i Domicià va executar ciutadans eminents amb l'acusació de ser «filòsofs». De fet, sabem que hi havia «filòsofs» en la cort imperial. Podem ben dir que els (alguns) «filòsofs» a Roma eren considerats gent molt virtuosa i d'una peça. Per això eren un perill, a causa de la seva *manera de viure* íntegra. Eren homes de gran prestigi que podien actuar políticament a alts nivells, i fins ser la causa d'enderrocament del poder: Juli Cèsar va ser assassinat per Cató, que era estoic; per Brutus, que era acadèmic; i per Cassi, que era epicuri (MASON, «Philosophia», 36. Cf. Ramsay MACMULLEN, *Enemies of the Roman Order*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1966, 1-45).

38. Cf. TAYLOR, *Jewish Women Philosophers*, 112 n 27.

39. Cf. CLIMENT D'ALEXANDRIA, *Stromata*, 1, 15, 72, 4-5 i 1, 15, 73, 6.

40. Cf. TEOFRAST, *De la pietat*, en: PORFIRI, *De l'abstinència*, 2, 26.

41. Cf. GALÈ, *De Usu Partium Corporis Humani*, 11, 4.

42. La *superstitio* fou considerada a Roma un afer d'estat, i de tal manera que meresqué un tractament especial dins el *Codex Theodosianus*. Vegeu: SALZMAN, Michele R., «“Superstitio” in the “Codex Theodosianus” and the Persecution of Pagans» *Vigiliae Christianae* 41/2 (1987) 172-188.

43. Cf. TAYLOR, Joan E., *Jewish Women Philosophers*, 115 n 41. Filó d'Alexandria és l'autor que més ha insistit en la diferència, en general, de les institucions jueves respecte als seus paral·lels en la cultura grecoromana, com ara els mateixos *symposia* (Cf. FILÓ D'ALEXANDRIA, *Contempl.* 40-63).

intervencions dels emperadors romans mostren l'excelsitud de la vida virtuosa que s'ensenyava i es practicava en les sinagogues. Així, quan Juli Cèsar va prohibir els *collegia* va fer excepció dels jueus. I, tot i que molts altres emperadors van voler dissoldre els *collegia*, i, en conseqüència, les sinagogues, no tots ho van dur a terme. Filó d'Alexandria, volent convèncer l'emperador Claudi que no tanqués les sinagogues, no va parar d'insistir en el fet que els *collegia* dels jueus no eren pas llocs de disbauxa sinó, tot al contrari, «escoles de moderació i de rectitud». ⁴⁴ Per a Filó d'Alexandria, la «filosofia» és la font de tot el que és bo i Moisès és el més gran filòsof que rebé tot el seu coneixement perfecte del seu encontre amb Déu al Sinai. ⁴⁵

En el món grecoromà s'acceptava que Moisès era un «filòsof». I és per aquesta raó que Filó d'Alexandria havia pogut parlar del «judaisme» com d'una «filosofia». El «judaisme» era entès com a «filosofia», almenys a la Diàspora (i, en conseqüència, a Alexandria). El professor Steve Mason sosté que el «judaisme» de Jerusalem era un «judaisme» cultural, tenint el Temple com a referent principalíssim; i, en canvi, el «judaisme» de les sinagogues de la Diàspora era un «judaisme» que posava molta èmfasi més aviat en el que fos «filosòfic», en el sentit que les sinagogues de la Diàspora eren escoles filosòfiques on s'ensenyava una *manera de viure*, sense deixar de banda, de cap manera, el *culte*. ⁴⁶

Des de dins el «judaisme» i, sobretot, des de dins el «judaisme alexandrí» (contemplatiu o no), també es llegia el propi «judaisme» com a «filosofia». A banda de la denominació que els «terapeutes» i les «terapèutides» tenien de «filòsofs», també es comprenen a si mateixos com a «filòsofs» els jueus d'aquell present històric presos col·lectivament. Abans que Filó d'Alexandria defensés que Moisès fou el primer i més gran «filòsof», el qual havia parlat directament amb Déu, Artapà (segle III-II aC.) ja havia sostingut que havia estat Moisès el «fundador de la filosofia» i, al mateix temps, sostenia que Moisès era la figura que els grecs identificaven com a Museu, el mestre d'Orfeu. ⁴⁷ Un testimoni ben eloquent també és el de la *Carta a Arístees* (segle II aC.) en la qual se'ns parla de la importància de la pietat (ἀσέβεια) i de la justícia (δικαιοσύνη) per al «judaisme»; precisament es tracta d'aquelles virtuts que eren pròpies de la «manera de viure» de la «filosofia». En aquesta mateixa *Carta d'Arístees* se'ns diu de l'admiració de Ptolemeu II Filadelf per la *saviesa* mostrada pels jueus a la seva presència. En efecte, hi llegim:

44. Cf. FILÓ D'ALEXANDRIA, *Legat.*, 311-312.

45. Cf. FILÓ D'ALEXANDRIA, *Opif.* 53 i *Leg.* 3, 97-101; també *Mos.* 1, 21-24.

46. Cf. MASON, «Philosophiai», 42 (cf. NOCK, *Conversion*, 62).

47. Cf. EUSEBI DE CESAREA, *Praep. Evang.*, 9, 18, 1; 23, 1-4; i 27, 1-37.

Havent expressat tots plegats amb aplaudiments l'aprovació, el rei [Ptolemeu II Filadelf] s'adreçà als nombrosos *filòsofs* (πρὸς τοὺς φιλοσόφους) que eren presents [segurament jueus de Jerusalem i també d'Alexandria]: «Crec que els nostres hostes *es distingeixen per la seva virtut i la seva intel·ligència* (ἀρετῇ καὶ συνιέναι πλεῖον), perquè, interrogats sobre diverses qüestions imprevistes, *han respost d'una manera adient, posant sempre Déu com a principi de les seves respostes*». Menedem, el filòsof d'Erètria digué: «És així, rei, perquè totes les coses són governades per una *providència* [πρρονοία] i, per tant, hom ha d'admetre que *l'home és un ésser creat per Déu*; d'això se segueix que *tota la força i la bellesa d'un raonament tenen el seu principi en Déu*». El rei féu un gest d'assentiment. S'interromperen aquests discursos, i es passà a l'alegria. Al capvespre s'acabà el banquet.

Carta d'Arístees, 200-202.⁴⁸

Segons això que ens ha transmès Eusebi de Cesarea,⁴⁹ Aristobul, un jueu alexandrí del segle II aC., sosté que la Torà és el pinacle de la filosofia i que molts filòsofs i poetes grecs són depenents, en allò que diuen, de Moisès, cosa que més endavant diran també Filó d'Alexandria i Flavi Josep (*Apió II*, 168). En el segon llibre dels Macabeus se'ns diu que Aristobul era el *preceptor* (διδάσκαλος) del rei Ptolemeu VI Filomètor (2 *Ma* 1, 10); i és dit per aquest mateix Aristobul que el judaisme era una *αἴρεσις*, això és, una escola de pensament, que prescrivia precisament una *manera de viure*.

De cap manera no podem oblidar l'empremta de tall filosòfic que el judaisme alexandrí ha deixat en la versió grega de la Bíblia, l'anomenada *Septuaginta* (LXX). Trobaríem molts exemples d'una certa platonització en el text de la versió grega dels LXX. En un hi ha acord en gairebé tots els autors. En efecte, gairebé tots els autors acostumen a posar el text d'*Èxode* 3, 14 com a exemple prototípic d'una certa platonització de la *Septuaginta*. I és prototípic perquè és precisament en un dels punts màximament exponents del «judaisme», en la seva concepció de Déu, allí on el platonisme resulta ser més evident: allí on el text hebreu es limitava a dir «Déu» amb l'ús del tetragrama diví (*Yhwh*), ara en els LXX es versiona així: «ἐγὼ εἰμι ὁ ὄν» (*Ex.* 3, 14), de to marcadament platònic. La versió grega està marcada pel context cultural de l'espai i del temps d'aquell present hel·lenístic.

* * *

48. Cf. Els subratllats són nostres. Hem seguit la versió catalana de: RAURELL, F. (a cura de), *Carta d'Arístees*. Introducció, text revisat, traducció i notes de Frederic Raurell. (Literatura Inter-testamentària. Supplementa, 1), Barcelona: Institut Cambó - Fundació Bíblica Catalana - Ed. Alpha, 2002, 149 pp. Una valoració d'aquesta obra i la seva traducció la podeu trobar a: BOSCH-VECIANA, Antoni, «Recensió de Frederic Raurell, "Carta d'Arístees"» *Comprendre. Revista Catalana de Filosofia* V/1 (2003), pp. 89-100; i, també, en Antoni, BOSCH-VECIANA, «Missatge intercultural d'Arístees. Nota crítico-bibliogràfica» *Estudios Franciscanos* 105 (2004) 199-214.

49. Cf. EUSEBI DE CESAREA, *Præp. Evang.*, 8, 10, 4; 13, 1-16.

Finalment, ens cal mostrar amb més deteniment, tal com és el nostre propòsit en aquest estudi, com la «filosofia» que és el «judaisme», sobretot l'alexandrí, és una «filosofia» que ofereix a l'ésser humà fonamentalment una «manera de viure» nova, virtuosa, que el mena a la felicitat, com a plenitud de la vida mateixa.

Primer de tot voldríem fer notar el que amb encert remarca la professora Joan E. Taylor en relació al sentit del terme «judaisme» (Ἰουδαϊσμός).⁵⁰ En efecte, la professora Taylor posa en relació el terme Ἰουδαϊσμός («Judah-ishness», «Jude-ïtat»/«Judaisme») no sols amb el territori de Judà sinó també, i sobretot, amb la *manera de viure* (*stylelife*) pròpia dels qui practiquen el «judaisme». Semblantment s'esdevé amb termes com ara Πυθαγορισμός («Pythagoras-ishness», «Pitagoreïtat»/«Pitagorisme») que designa les idees i els costums pitagòrics; i, així, «pitagoritzar» significarà *viure a la manera de Pitagòras*. En el cas del «judaisme» significarà *viure segons la manera* que proposen les Escriitures de Moisès, acceptant l'autoritat del Temple de Judà/Jerusalem. En el cas del «samaritanisme», en canvi, significarà *viure segons la manera* que proposa la Llei de Moisès, però sense acceptar l'autoritat del Temple de Judà/Jerusalem.⁵¹ També amb el terme Πλατωνειοί («platònics») es fa referència als qui *viuen a la manera* que proposa Plató. La professora Taylor està d'acord amb el que diu Yehoshua Amir en el seu estudi sobre el terme Ἰουδαϊσμός on aquest defensa que molt probablement el terme Ἰουδαϊσμός derivi dels patrons mentals del pensament filosòfic grec, i faci referència a la *manera de viure* pròpia dels qui segueixen el «judaisme».⁵²

El Ἰουδαϊσμός del llibre segon dels Macabeus és definit contra aquells que segueixen «l'hel·lenisme i els costums estrangers» (2Ma 4,12-14), és a dir, els costums grecs. Precisament els jueus inventen el terme Ἰουδαϊσμός per tal

50. Cf. TAYLOR, *Jewish Women Philosophers*, 117-119.

51. No és el Temple de Jerusalem el lloc de culte dels samaritans sinó la muntanya de Garizim, situada en la plana de Siquem (Jo 4, 20; cf. Lc 9, 53).

52. Vegeu Yehoshua AMIR, «The term Ἰουδαϊσμός: A Study in Jewish-Hellenistic Self-Identification» *Immanuel* 14 (1982) 34-41. El professor Amir en aquest estudi ha identificat set llocs de l'antiguitat en els quals apareix el terme Ἰουδαϊσμός. Aquests llocs són: 2Ma 8,1; 14, 38; 2, 21; 4Ma 4, 26; 2Ga 1, 13-14; una inscripció del s. III aC. a la sinagoga de Stobi (Macedònia); i una inscripció funerària en el cementiri de Porto (Itàlia) on es fa una lloança a una dona «que visqué amb el seu espòs durant trenta-quatre anys la vida amable a l'interior del judaisme [in Judaism]». I encara s'hi podria afegir 2Ma 8, 8. Amir emfasitza el fet que Ἰουδαϊσμός significa viure la vida d'acord amb el «nomes» (ὁ νομός), això és, les normes del propi barri jueu d'Alexandria (2Ma 6,6), sense viure la vida de ciutadà alexandrí (πολιτεία). Tot al contrari, hom entra a forma part de la vida de ciutadà alexandrí (πολιτεία) si esdevé jueu, és a dir, es viu a la manera dels jueus (cf. LXX Ester 8, 17, Ἰουδαίζον); i es deixa de ser ciutadà «abandonant els costums dels avantpassats» (2Ma 6,1). Un bon resum de les posicions de Yehoshua Amir es troben en: TAYLOR, *Jewish Women Philosophers*, 118-119, que en aquest punt hem seguit de prop.

d'indicar una pertinença comuna a una *manera de viure* comuna, és a dir, per tal d'indicar que s'era «jueu» i, per tant, que s'era ben diferent dels altres homes i dones perquè es portava una *manera de viure* profundament diferent. I de tal manera això era així que podem trobar exemples que el capteniment jueu és el que fa ser jueu i que aquest capteniment té un valor tan gran que hom pot arribar a morir per aquesta *manera de viure* i de comprendre la vida. També, com noten els estudiosos, la manera de viure i de comprendre la vida dels veritables filòsofs els pot portar a la mort: el compromís amb la manera de viure comporta el risc de la mort. I mantenir el compromís amb la *manera de viure* és allò que hom espera dels filòsofs veritables.

En Filó d'Alexandria trobem força textos que expliciten que el «judaisme» —i, sobretot, l'alexandrí— és una «manera de viure», i en cada text hi és especificat. Sovint la «filosofia» (la «filosofia» del moment hel·lenístic) és llegida com a quelcom divers —i a voltes contraposat— al «judaisme» perquè aquest és vist com la *manera de viure* veritable, la que porta de debò a la felicitat. No podem ara resseguir tots els textos. Vegem-ne només algun exemple, que no sigui del *De Vita Contemplativa*, que ja vàrem presentar. A tall d'exemple, doncs, en el *De Congressu Eruditionis Gratia* (abreujat: *Congr.*) podem llegir:

Pel que fa a la música, a la gramàtica i a les disciplines que hi són emparentades, les anomenem arts (*καλοῦμεν τέχνας*), i els qui són formats per elles, se'ls anomena artistes (*τεχνῖται λέγονται*), ja siguin músics, ja siguin gramàtics. Però, la filosofia i les altres virtuts (*φιλοσοφίαν δὲ καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς*), nosaltres [els jueus] les anomenem ciències (*ἐπιστήμας*), i als qui les posseïxen, savis (*ἐπιστήμονας*). Perquè aquests són realment savis i moderats (*φρόνιμοι γὰρ εἰσι καὶ σώφρονες*), veritables filòsofs (*καὶ φιλόσοφοι*).

Congr. p. 142 (La traducció és nostra)

Quan Filó d'Alexandria parla dels essenis en el *Quod Omnis Probus Liber Sit* [abreujat: *Prob.*], ho fa donant-nos aquesta referència de la seva filosofia:

Pel que respecte a la filosofia (*φιλοσοφίας*), [els essenis] per principi deixen per als caçadors de paraules (*λογοθήραις*) la lògica (*λογικόν*) perquè la lògica no és necessària (*οὐκ ἀναγκαῖον*) per a l'adquisició de la virtut (*εἰς κτῆσιν ἀρετῆς*); després deixen per als que disserten sobre els núvols (*μετεωρολέσχαις*), la física (*φυσικόν*), perquè la física depassa el que pot abastar la naturalesa humana (*κατὰ ἀνθρωπίνην φύσιν*), excepte en allò que la física ensenya (*φιλοσοφεῖται*) sobre l'existència de Déu (*περὶ ὑπάρξεως θεοῦ*) i la creació de l'univers (*καὶ τῆς τοῦ παντὸς γενέσεως*).

Prob. p. 80 (La traducció és nostra)

Altres textos ens permetrien de veure amb més detall la relació entre el «judaisme» i les «filosofies» gregues de tots els temps, així com la proposta de

la «manera de viure» que ofereix el «judaisme», una vida virtuosa fonamentada en la saviesa i la moderació.

Si ens adrecem a Flavi Josep, que és jueu, no hi ha cap dubte que per a ell la religió jueva és compresa com si es tractés d'un sistema filosòfic, tenint com a finalitat última la felicitat (εὐδαιμονία). Les virtuts que assenyala Flavi Josep per al «judaisme» són precisament les virtuts que la «filosofia» en el món d'aquell present grecoromà defensava com a portadores de la veritable felicitat: la pietat (εὐσέβεια) i la justícia (δικαιοσύνη).⁵³ En Flavi Josep trobem molts textos en què es comprèn el «judaisme» com a «filosofia» precisament perquè el «judaisme» és una «manera de viure» singular però una «manera de viure» que fa que el «judaisme» pugui ser comprès com una «filosofia». Vegem-ne alguns exemples.⁵⁴ Flavi Josep parla de Joan Baptista com d'un «home bo que exhortava els jueus a practicar la virtut i la vida com cal davant els altres i davant Déu» (*Ant.* 18, 116). És Flavi Josep qui sosté que tots els costums jueus tots ells tenen cura especial de «la pietat i la vida honrada» (*Ant.* 16, 42) i, a més, afirma que els reis jueus els han practicat d'una manera especial (*Ant.* 7, 338.342.356.374.384 i 9, 236). Flavi Josep ens exposa que la filosofia jueva també té tres (o quatre) grans escoles (αἰρέσεις) com tenien els sistemes filosòfics del món grecoromà. Aquestes escoles jueves són vistes com a una veritable alternativa a les escoles filosòfiques de l'hellenisme (*Guerra 2*, 137; *Ant* 13, 171) o una alternativa a la filosofia mateixa (*Guerra 2*, 119; *Ant.* 18, 9.11). Les escoles jueves segueixen *maneres de viure* diferents, les unes de les altres (*Guerra 15*, 371). Per a Flavi Josep, els fariseus són els equivalents dels estoics, els essenis dels pitagòrics, els saduceus o la seva pròpia filosofia/escola (la «quarta filosofia») és l'equivalent dels cínics, epicuris o qualsevol altra, segons que ens refereix.⁵⁵ Unes comparacions prou significatives del grau de «filosofització» del «judaisme» en aquell moment.⁵⁶

53. Cf., a tall d'exemple, *Apió* II, 168-171.

54. Cf. TAYLOR, *Jewish Women Philosophers*, 119-120.

55. Si agaféssim la divisió proposada per Diògenes Laerci, qui, en el segle tercer, divideix les escoles filosòfiques en «escèptiques» i «dogmàtiques», els saduceus representarien l'escepticisme i els fariseus el dogmatisme (cf. *Guerra 2*, 161-162; *Ant.* 13, 171-173). Cf. MASON, «Philosophiai», 44-46.

56. Jacob NEUSNER sosté que la «filosofització» de la religió jueva va tenir lloc en el segle segon. Ell estudia com la Mixnà, que representa tot un sistema filosòfic, és deutora de la *Història Natural* d'Aristòtil, sobretot pel que fa a la classificació de totes les coses. (cf. NEUSNER, «The Mishnah's Philosophical Method: The Judaism of Hierarquical Classification in Graeco-Roman Context» *Studia Philonica Anual* 3 (1991) 192-206; ID., *The Transformation of Judaism from Philosophy to Religion*, Urbana – Chicago: University of Illinois Press 1992; ID., *Judaism as Philosophy: The Method and Message of the Mishnah*, Columbia: University of South Florida Press 1991; i ID., *The Philosophical Mishnah*, 4 vols., Atlanta: Scholars 1989, citats per TAYLOR, *Jewish Women Philosophers*, 121 n 67).

L'anomenada literatura sapiencial, que escriu en llengua grega, és un dels exponents més clars dins el «judaisme» de com s'anà comprendre la Torà com a «filosofia». La literatura sapiencial a l'interior del judaisme és un testimoni prou eloquent de la «filosofització» que s'opera en el judaisme, tant en el de la Terra d'Israel com en el judaisme que està a la Diàspora.⁵⁷

Quan Aristobul explica per què la Saviesa (Σοφία), que els llibres sapiencials descriuen i canten, és la primera criatura de la creació ho fa dient-ne la raó: perquè «tota llum té el seu origen en ella...; la Saviesa ens és un fanal...».⁵⁸ La Saviesa és descrita en el llibre de la *Saviesa* amb aquestes paraules, en Sv 7, 27:

La Saviesa, que és única (μία δὲ οὐσα), ho pot tot (πάντα δύναιται); mai no canvia (καὶ μένουσα ἐν αὐτῇ); però tot ho renova (τὰ πάντα καινίζει). A cada generació entra en les ànimes santes i en fa (μεταβαίνουσα) profetes i amics de Déu (φίλους θεοῦ καὶ προφήτας).

(Traducció de la Bíblia Catalana Interconfessional)

La Saviesa fa els homes profetes i amics de Déu. La Saviesa relligada al profetisme d'Israel és una mostra de l'enllaç entre «judaisme» i «filosofia». Els profetes són filòsofs perquè els profetes estan nodrits de la Saviesa i són amants: són veritables φιλόσοφοι.

El «judaisme» emprà el terme «filosofia» per tal de fer notar amb força, sobretot a la Diàspora —i clarament a Alexandria—, que el «judaisme» que vivia fora de la Terra d'Israel era quelcom de valuósíssim, quelcom que mereixia el nom de «filosofia». Això de cap manera no contradeia el que es llegeix en la Torà. En efecte, aquí hi podem llegir que el poble jueu era un poble «savi». Així ho trobem en *Deut.* 4, 6:

Guardeu-los i compliu-los [els decrets i les prescripcions divines]. Si ho feu així, tots els pobles us tindran per un poble savi i assenyat (LXX: λαὸς σοφὸς καὶ ἐπιστήμων).

(Traducció de la Bíblia Catalana Interconfessional)

La professora Joan E. Taylor ens refereix alguns paral·lels interessants pel que fa a la relació entre el «judaisme» i la «filosofia»: l'ensenyament sense cobrar, encara que es podien acceptar regals; el seguiment del mestre i posar-se al seu servei; l'exempció d'impostos; el fet de vestir una indumentària caracte-

57. Cf. Morton SMITH, «Palestinian Judaism in the First Century», en Moshe DAVIS (ed.), *Israel: Its Role in Civilization*, New York: Jewish Theological Seminary of America 1956, 67-81, i 79.

58. FRAG. 5; EUSEBI DE CESAREA, *Praep. Evang.* 13, 12, 10.

rística; l'ascetisme amb què es vivia; etc.⁵⁹ Morton Smith ha posat de manifest que dins el «judaisme» es discuteixen les qüestions que també es discuteixen entre els filòsofs i que s'arriba a les conclusions filosòfiques que arriben els mateixos filòsofs.⁶⁰ Altres estudiosos⁶¹ han accentuat altres elements d'aquest paral·lelisme entre el «judaisme» i la «filosofia» en aquell present, sobretot en el fet de comprendre el «judaisme» com a «manera de viure». Així, en el Talmud de Babilònia (*Ket* 96a) trobem un text que diu:

Rabbí Hiyya ben Abba va dir en nom del Rabbí Yohanan: un home que priva el seu estudiant [del privilegi] d'ocupar-se de si mateix, aquest home actua com si l'hagués privat d'[un acte] de bondat.

El Savi, doncs, no en tenia prou d'ensenyar la Llei als seus estudiants de Torà. Era igualment responsable de l'educació per a la vida de cada dia. Havia d'ensenyar els hàbits adequats dins i fora de l'Acadèmia, de dia i de nit, per tal de saber viure en públic i en privat. Això només s'obtenia convivint amb el Savi o servint-lo contínuament. Segons R. Yohanan (última meitat del segle I) privar els estudiants d'això era com impedir-los l'accés al «hesed», això és, a l'amor de Déu. R. Nahman (en el mateix text de *Ket* 96a) compara impedir aquesta praxi vital de l'estudiant a «treure-li el jou del regne dels cels».

També en el Talmud de Jerusalem (*Ber* 7b), entre molt altres textos, hi podem llegir que el mateix Rabbí Yohanan deia que aquesta actitud vital de servei, aquesta *manera de viure* disposada sempre a servir, era més important fins i tot que el mateix estudi de la Torà.⁶²

El «judaisme», sobretot el que visqué en aquell espai i en aquell temps de la diàspora alexandrina, *arrelà* de tal manera en un *humus filosòfic* que compartí, encara que amb un sentit últim de l'existència divers, les preocupacions que els homes i les dones tenien en el seu viure quotidià. La recerca d'una *manera de viure* feu, doncs, que el «judaisme» es llegís a si mateix i fos llegit des de fora de si mateix com a «filosofia» i llegit així és com prenia, en aquell espai i en aquell temps, un relleu singular.

* * *

59. TAYLOR, *Jewish Women Philosophers*, 122.

60. SMITH, «Palestinian Judaism», 80.

61. Agraïm al Dr. Enric CORTÈS, catedràtic de Sagrada Escripura de la Facultat de Teologia de Catalunya, especialista en literatura hebrea i aramea, i dedicat amb particular zel a la literatura intertestamentària, les referències que ens ha brindat dels Talmuds de Babilònia i de Jerusalem.

62. Vegeu Lee I. LEVINE, *The Rabbinic Class of Roman Palestine in Late Antiquity*, revised and expanded from Hebrew, Jerusalem: Izhak Ben-Zvi Institute and Jewish Theological Seminary of America, 1989, 60-61.

Posar en relleu que el «judaisme» —sobretot l'alexandrí, encara que no únicament— fou comprès, tant des de dins seu com des de fora de si mateix, com a «filosofia», això no significa de cap manera —ho hem repetit— que el «judaisme» no fos al mateix temps una *manera de viure* també dedicada al *culte*. De fet, en el «judaisme», com en altres religions, no es pot separar —si bé es pot distingir— entre *culte* i *manera de viure* o, si es vol, entre *fe* i *raó*.⁶³ D'ençà de les seves arrels abrahàmiques, el «judaisme» és *itinerant* a la recerca d'una Terra, i en aquest ser *itinerant* ha esdevingut experiència sostinguda de *Diàspora*, un cop foren allunyats molts de la Terra. Aquest fet ha marcat la *manera de viure* dels homes i de les dones pertanyents al «judaisme» perquè ha fet del seu *omphalos tou kosmou* del *culte i de la vida*, això és, del Temple de Jerusalem, un *horitzó de culte*, això és, un espai de peregrinació però sovint impossible de trepitjar per als molts jueus i les moltes jueves de la Diàspora. El Temple de Jerusalem —o senzillament: Jerusalem— era i havia estat un centre de culte i de santedat, un lloc de celebració de les grans festes jueves. Tanmateix, en la vida de Diàspora, Jerusalem havia esdevingut un punt centrípet de tot el «judaisme». A partir de la conquesta romana de Jerusalem, amb Títus al capdavant, l'any 70, el Temple fou incendiat. El centre cùltic del «judaisme» esdevenia encara més una realitat simbòlica, sobretot perquè era intocable. Malgrat tot, el «judaisme» era i és «filosofia» i «culte», l'un i l'altre sempre inseparablement trenats. Per als qui vivien a la Judea, el *culte* es podia fer més visible en el Temple, i la manera de viure s'expressava fortament en el culte; per als qui vivien a la Diàspora, el culte se celebrava tenint com a horitzó Jerusalem, i prenia molta més força la *manera de viure* que el «judaisme» comportava, sobretot essent lluny del centre religiós que representava ser Jerusalem per tal de poder ser *identificats* com allò que eren: «judaisme». ⁶⁴ I, en *aquesta manera de viure* jueva, el «judaisme» es mostrava als altres homes i a les altres dones de les ciutats de la Diàspora en tota la seva potència de sentit. Joan E. Taylor ha posat en relleu com precisament la barreja de *culte* i «filosofia» ha fet del judaisme, en aquell present grecoromà, una cosa tan estranya i alhora tan atractiva, com igualment s'esdevindria amb el cristianisme.⁶⁵

63. Cf. l'interessant estudi sobre el judaisme des de l'òptica de la raó: Hermann COHEN, *Religion de la Raison tirée des sources du judaïsme* [1966], Paris: Presses Universitaires de France 1994.

64. MASON, «Philosophiai», 46-55.

65. Així ho llegim en Joan E. TAYLOR: «This combination of cult and philosophy is precisely what made Judaism so strange and appealing to the Graeco-Roman mind, and Christianity would in due course also take over this dual identity and become a kind of quasi-Jewish Graeco-Roman answer to what was already there in Judaism: the philosophical cult which united ethics and piety in a total package of salvation» (TAYLOR, *Jewish Women Philosophers*, 122-123).

Si el «judaisme» pogué esdevenir «filosofia» sense deixar de ser *culte*, això fou perquè el món cultural grecoromà i, especialment, el món filosòfic que vivia en aquell moment hel·lenístic-romà estava construït damunt unes categories que no només eren expressió d'un món tancat —el món del pensament grec (o grecoromà)— sinó que pel seu caràcter d'universals podien ser vehicle d'expressió d'un món divers, el món religiós del «judaisme». I, val a dir, que també el món religiós del «judaisme», arrelat en aquella cultura i emprant-ne les seves categories, podia oferir la novetat d'un sentit nou a la «manera de viure» d'aquell present històric, sobretot a Alexandria: la novetat d'una *manera de viure* que recolzava en una dimensió transcendent de l'existència humana que havia pres cos històric i conceptual en el Sinaí, amb Moisès com a mestre i guia.

Els textos d'aquell present alexandrí són prou clars com per haver pogut sostenir que el «judaisme», sobretot el judaisme alexandrí, en general, fou comprès com una «filosofia», en tant que aquesta era compresa, al seu torn, com una «manera de viure». Alexandria compartia amb Atenes (i amb Roma) que el viure referit a la vida humana demanava un grau de consciència i de concentració en la vida mateixa que permetés a la vida de ser viscuda d'una manera humana i humanitzadora. Per això era necessari un estil de vida, una «manera de viure» que fes possible aquella concentració necessària en el que és essencial a la vida perquè aquesta es mostri com a vida. La «filosofia» esdevé, així, un exercici necessari per tal que la vida pugui esdevenir vida en la vida humana, i aquesta no es deshumanitzi. El «judaisme», servint-se dels marcs expressius del seu present alexandrí, esdevingué «filosofia», sense que per això hagués de deixar de ser allò que era i sempre havia estat: «judaisme». La importància posada en la «manera de viure» era, de sempre, també, un dels motors fonamentals de la tradició jueva.

Antoni BOSCH-VECIANA
Fiveller, 86
E-08205 SABADELL
E-mail: abosch12@xtec.cat

Summary

Following the research undertaken by Arthur D. Nock, Steve Mason and Joan E. Taylor, this article provides further insight into Judaism's understanding of its own identity, focusing on its presence in the Hellenistic and Roman period and examining the proposal that Judaism was then perceived, both on the inside and from the outside, as a 'philosophy' rather than a 'religion'. In its origins and also during the period under dis-

cussion, 'philosophy' was understood to be a 'way of life' (as Pierre Hadot has shown in the course of his studies of ancient philosophy), and because of this both the inner and outer nature of Judaism at that time could be held as 'philosophy'. The present text sets out to contribute to a deeper understanding of what 'philosophy' might mean and entail, attributed in this way to Hellenistic and Roman Judaism.